

REFLEXIONS SOBRE LA PROBLEMÀTICA DE LA DONA EMPRESONADA A CATALUNYA

Elisabet Almeda

INTRODUCCIÓ

En primer lloc, hem de recalcar que, com en molts àmbits de la sociologia, els estudis criminològics han ignorat tradicionalment la població femenina. Ara per ara, encara existeixen molts manuals de criminologia que no inclouen cap apartat dedicat a la dona, excepte algunes seccions sobre la violació o la prostitució. Per bé que, ja des dels anys setanta, i fruit del sorgiment de la "criminologia crítica", apareixen diversos articles, llibres i recerques sobre la participació de la dona en la delinqüència. La major part d'aquests treballs es basen en una perspectiva crítica i feminista que qüestiona les explicacions que fins aleshores s'havien donat en aquesta delinqüència femenina.¹

1. Fins als anys setanta, les úniques referències a la dona delinqüent són les "tesis biològiques i psicològiques" de Lombroso i Ferrero (1985) i, posteriorment, existeixen versions de les anteriors, entre les quals cal destacar las tesis anomenades de la "cavalleriesitat" de Pollack (1961). Les primeres relacionaven l'escassa delinqüència femenina amb la "inferioritat" de la dona envers l'home, és a dir, que la dona delinquia menys perquè era inferior a l'home. Endemés, era el doble de "monstruosa" que l'home, ja que havia violat la llei penal i la llei moral, transgredint el rol que definia la seva condició femenina, ser passiva i sumisa a l'home; tenia les qualitats de la criminalitat masculina i les pitjors característiques femenines. La "tesi de la cavalleriesitat" sostenia que l'índex tan baix de dones empresonades no responia al fet que aquestes delinquen menys, sinó que, era fruit del "presumpte" tracte benivolent que donaven els jutges a l'hora d'aplicar la sentència. Tot i que aquestes teories han estat molt qüestionades per les teories sociològiques funcionalistes ("teoria del rol diferencial" i "teoria de la igualtat d'oportunitats"), han predominat en la criminologia fins als anys setanta. Tanmateix, diversos autors han apuntat que encara ara són compartides per alguns criminòlegs o penalistes i, en molts aspectes, es veuen reflectides en els tipus de polítiques penitenciàries que s'apliquen per a la dona delinqüent.

La major part d'aquesta criminologia feminista sobre la delinqüència femenina versa sobre les diverses raons teòriques que expliquen l'escassa activitat delictiva de les dones en comparació amb la dels homes. D'altra banda, però, en els darrers anys s'observa, en la majoria de països del nostre entorn sociocultural, un increment important en el nombre d'estudis empírics sobre la realitat penitenciària de les dones.

La situació a l'Estat espanyol és ben diferent, ja que existeixen pocs estudis sobre la delinqüència femenina.² A diferència de la majoria de països desenvolupats, no s'ha realitzat cap estudi estadístic aprofundit, suficientment ampli i sistematitzat, que analitzi la participació de les dones en la delinqüència o les condicions de vida de les dones preses, el seu perfil sociològic, el tipus de tractament que reben, la situació social i familiar una vegada han acomplert la condemna....

L'objectiu d'aquesta ponència és fer una breu reflexió sobre alguns dels aspectes més importants de la situació de la dona empresonada a Catalunya. Tenint en compte la complexitat del tema i l'escassetat d'estudis realitzats en el marc del nostre país. Intentarem, doncs, fer una aproximació a la problemàtica més general de la població penitenciària femenina. L'extensió del treball no permet aprofundir molt en el tema però, si més no, donarem algunes dades orientatives sobre la realitat de les dones preses així com de llurs problemes específics més importants. Encara que el context serà l'àmbit de Catalunya, les conclusions a les quals arribem són extensibles a la resta de l'Estat.

1. LA REALITAT DE LA DONA EMPRESONADA A CATALUNYA

1.1. DADES TOTALES I AUGMENT DE LA POBLACIÓ PENITENCIÀRIA FEMENINA A L'ESTAT ESPANYOL I A CATALUNYA

Primerament, cal remarcar que el passat mes de febrer la població penitenciària de l'Estat espanyol ascendia a un total de 47.946 presos/ses, 43.396 homes i 4.550 dones. Aquestes xifres són les més elevades de tots els països que formen la Unió Econòmica Europea, tant pel que fa al total de la població penitenciària com pel que fa al percentatge de dones dins de les dades totals. Així és que, per una banda, l'Estat espanyol té l'índex de població reclusa més alt d'Europa, 120 presos per cada 100.000 espanyols (Diari *El País*, 13-3-1994). Per l'altra, l'índex de la població reclusa femenina arriba quasi a l'11 % del total de la població penitenciària i representa el percentatge més alt de tots els països europeus que tenen, com a mitjana, entre un 3 % i 5 % de dones preses (Suècia, 4,2 %, Regne Unit, 3,5 %, Itàlia, 5 %, França, 4,2 %, entre d'altres) (Consell d'Europa, 1988).

Per bé que les dones encara constitueixen una part molt petita del total de la població reclusa, en els últims deu anys, aquest col·lectiu ha augmentat

2. Cal destacar, però, l'estudi de Canteras (1990), de Miralles (1983), de Beristain (1989), entre d'altres.

espectacularment. Endemés, l'augment ha estat proporcionalment més elevat que en el cas de la població masculina i això sí que és una constant en tots els països europeus.

A l'Estat espanyol, durant el període comprès entre els anys 1985 i 1991, les dones preses han incrementat un 158,03 % enfront d'un 50 % en el cas dels homes.

Pel que fa a Catalunya l'augment del total de la població penitenciària en aquest mateix període ha estat de 59,33 %. Ara bé sí, més a més, analitzem l'evolució a partir de l'any 1984 -l'any en el qual s'efectuen les transferències dels serveis i les institucions en matèria penitenciària a la Generalitat de Catalunya- l'increment acumulat entre aquest any i l'any 1991 arriba al 23,8 %.

D'altra banda, igualment que en el conjunt de l'Estat espanyol, l'augment és molt més elevat en el cas de les dones preses. Aquest col·lectiu representa un 10 del total de la població penitenciària catalana i durant el període 1958-1991 experimentà un increment que superà el cent per cent (104 %) a diferència del creixement de la població masculina que no arribà ni al 60 % (56,24 %) (Centre d'Estudis Jurídics i de Formació, 1992).³

En definitiva, doncs, tenim, per un cantó, que la població reclusa femenina constitueix una part molt minoritària del total de la població penitenciària, malgrat el gran augment que ha experimentat arreu d'Europa en els darrers anys. Per l'altre, l'Estat espanyol, així com a Catalunya, té l'índex de reclusió femenina més gran d'Europa.

Cal dir, però, que no és el nostre objectiu estendre'ns en les causes que motiven aquest fet. Encara que, al nostre parer, estan relacionades, en primer lloc, amb la inexistència, dins la legislació penitenciària espanyola, de les mesures alternatives a la presó (llibertat a prova, treball en benefici a la comunitat...). Com veurem més endavant, les dones comenten, majoritàriament, delictes "no violents", per la qual cosa, a la majoria de països, se'ls aplica freqüentment aquestes sancions alternatives. En segon lloc, segons Smart, en molts dels països del nord d'Europa, la problemàtica de la dona delinqüent s'ha intentat canalitzar a partir dels recursos dels serveis de base o dels serveis de la comunitat.

3. El total de la població reclusa femenina al novembre de 1993 era de 575 preses. L'única presó exclusivament per a dones, Wad Ras, allotjava 102 dones penades (complint condemna) i 142 preventives (en espera de sentència). Les presons de Brians i Ponent són simultàniament per a homes i dones. LA primera comptava amb 182 penades i la segona amb 28 preventives i 44 penades. La resta de preses es distribuïen en els "departaments de dones" dins de les presons d'homes de Tarragona i Girona, en les quals residien 4 penades i 10 preventives i 2 preventives i 3 penades, respectivament, (Direcció General de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació 1993).

L'endarreriment de l'"Estat del Benestar" a l'Estat espanyol i la no-existència d'uns serveis socials de reinserció en l'àmbit de la delinqüència, exceptuant els propis serveis socials penitenciaris que depenen del Departament de Justícia i no dels departaments d'Afers socials, han impedit que s'apliquin unes mesures alternatives a la pena privativa de llibertat.

Finalment, com destaca Allison Morris (1987), s'ha de tenir present que, en general, l'índex d'empresonament de la dona ha crescut molt més ràpidament que l'índex de la criminalitat femenina. Una de les explicacions possibles és, segons aquesta autora, l'enduriment de l'aplicació del sistema penal d'una manera generalitzada, però sobretot envers la dona. Les últimes recerques demostren que, actualment, els jutges i magistrats apliquen més sentències de pena privativa de llibertat per a la dona que en èpoques anteriors.⁴ Tot i que, la majoria de penes de presó que les dones han de complir són més curtes que anteriorment.

1.2. TIPOLOGIA DELICTIVA I PERFIL DE LA DONA EMPRESONADA

La majoria de la població penitenciària comet "delictes contra la propietat". Tanmateix, el percentatge és molt més elevat en el cas dels homes -supera el 50 %- que en el cas de les dones que no arriba al 40 %. Però, contràriament als homes, les dones tenen un percentatge també del 40 % pel que fa als "delictes contra la salut pública" (relacionats sobretot amb el tràfic d'estupefaents); en el cas dels homes aquest delicte no arriba al 20 %. Hem de tenir present que els delictes relacionats amb el tràfic de drogues són severament castigats pel nostre Codi Penal. La problemàtica de la droga entre la població penitenciària augmenta cada cop més, emperò, afecta sobretot a la dona presa que és el grup que ha experimentat un augment més gran en aquest tipus de delicte (de l'any 1991 al 1992 ha incrementat quasi en tres punts percentuals, Direcció General de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació, 1992). És important insistir en aquest punt, ja que és una de les raons de l'alt tant per cent de dones a la presó a l'Estat espanyol.⁵ A diferència d'altres països, existeixen molts pocs centres de rehabilitació per als drogodependents en el si de la comunitat i els pocs recursos que es destinen a les presons de dones no inclouen cap seguiment seriós i sistemàtic pel que fa al tema de les toxicomanies.

Els índexs de presó preventiva són majors en el cas de la dona i en alguns casos aquestes romanen proporcionalment més temps a la presó que els homes. Això és una clara discriminació envers a la dona si tenim present que la dona és acusada, generalment, per delictes de menor gravetat que en el cas dels homes

4. Aquest fet contradiu les teories basades en la "tesi de la cavalleriesitat" (Pollack, 1960) que s'han comentat en la primera nota a peu de pàgina.

5. Segons un estudi sobre la població reclusa realitzat durant l'any 1986, dues cinques parts de la població penitenciària han mantingut una relació personal amb la "droga dura", i les dones sobresurten en aquesta relació comparativa (BONAL, R; COSTA, J.1986).

(BONAL, R. 1992). La majoria de les dones preses són "primàries" (ingressen per primer cop a la presó) a diferència dels homes que és a l'inrevés. La reincidència delictiva del conjunt de la població reclusa arriba quasi al 70 % però en el cas de les dones és solament d'un 25 % (Direcció General de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació, 1992).

En conjunt, l'edat de les dones preses és més elevada que en el cas dels homes. Així, quasi un 47 % de dones tenen entre 26 i 40 anys, per bé que trobem un 34 % de preses entre els 21 i 25 anys. Pel que fa als homes els tants per cents són de 23,83 % i de 58,10 respectivament. La majoria de dones provenen, igual que els homes, de nivells socials molt marginats. Tanmateix, el nivell cultural de les preses és molt més baix que en el cas dels homes i la situació laboral abans d'entrar a la presó és molt pitjor (una gran part tenen treballs per hores, esporàdics o de mitja jornada).

2. EXPERIÈNCIA DE L'EMPRESONAMENT DE LA DONA I LA SEVA PROBLEMÀTICA

Comparant amb les presons d'homes, hi ha dos aspectes que sorprenen la primera vegada que visites una presó de dones. Per una banda, sobta el seu aspecte interior ordenat i net i, d'altra, una certa mancança de mesures de seguretat. Una possible raó podria ser el menor grau d'ansietat i temor que té la societat en el cas que una dona s'escapi de l'establiment penitenciari.

Amb tot, però, les presons de dones són en molts aspectes pitjors que les presons d'homes. Diversos autors han assenyalat que totes les presons estan concebudes i organitzades per a una població masculina. El model de tractament de les dones a les presons és una còpia del model utilitzat per als homes (Heidensohn, 1985). Les necessitats particulars de la dona no es tenen en compte, per això, hom ha recalcat que la presó és una pena molt més severa per a la dona que per a l'home. Segons el nostre parer, aquesta afirmació es conseqüència, d'una manera generalitzada arreu de les presons de dones del món desenvolupat, d'una sèrie de factors que a continuació detallarem succintament.

En primer lloc, hem de dir que la dona presa pateix una major dependència afectiva i una major soledat que l'home, sobretot perquè té uns lligams més forts amb la família, concretament amb els fills. La dona embarassada i/o la dona amb fills que està empresonada sofreix quan aquests viuen amb ella a l'interior de la presó, ja que els fills no disposen del suficient espai per desenvolupar-se i, a més, pateixen allò que s'anomena la "prisonalització", és a dir, els efectes que té sobre els hàbits de conducta la reclusió i l'aïllament en una "institució total". D'altra banda, la presa que té els fills fora de la presó, generalment, experimenta un complex de culpabilitat perquè ha estat obligada a no complir les seves obligacions de mare (Pi-Sunyer-Vendrell, 1992).

Hem de tenir present que algunes dones, en alguns casos, poden haver delinquit per obtenir els recursos necessaris per a la manutenció dels seus fills. A diferència de la majoria de països,⁶ la legislació penitenciària espanyola permet tenir els fills a la presó fins que aquests compleixin els sis anys. En aquest sentit, la nostra legislació és més permissiva que les que existeixen en el nostre entorn sociocultural. Però, és millor per als nens restar amb la mare en un entorn ambiental carent d'estímul exterior o, per contra, fóra millor que es quedessin a l'exterior amb familiars o en situació de guarda legal, perdent el contacte matern?

De tota manera, personalment penso que aquesta resposta és competència d'uns altres professionals, com és el cas de psicòlegs o pedagogs. En tot cas, les mares preses són el col·lectiu de preses que més urgentment necessita l'aplicació de les mesures alternatives a la presó. S'ha de tenir present, que ja en molts països europeus, les mesures alternatives a la presó s'extremen en relació a les dones, però especialment en els supòsits de maternitat. Tot i així, el tema de la maternitat a la presó és un tema molt complex i, per tant, constituiria un objecte d'estudi per ell mateix, conseqüentment, queda fora de l'abast de la present ponència.

En segon lloc, cal destacar que, les dones preses reben generalment, moltes menys visites de familiars, amics, advocats, etc., en comparació amb els seus homòlegs masculins. En els cas de la dona estrangera la situació s'agreuja molt més, perquè el contacte amb l'exterior queda molt reduït. Les estrangeres estan aïllades de la família, dels fills, de la seva cultura i la seva llengua.

En tercer lloc, a les presons de dones existeix, en general, una menor oferta de programes rehabilitadors. Això no només dificulta l'educació de les dones preses, sinó que impedeix l'aplicació de la remissió de les penes per cada treball realitzat (Fabian, 1992).

El conjunt d'activitats o tallers formatius i recreatius que s'ofereixen a les presons de dones és comparativament menor i de menys qualitat que el que es realitza a les presons d'homes. El nombre d'activitats és més reduït, sobretot, a les recents presons de dones, com ara Brians on encara no s'ha establert un programa fix d'activitats, o en els mòduls de dones a les presons d'homes. En aquest últim cas, rarament les dones preses poden participar en les activitats que s'organitzen per als homes i per aquest motiu passen moltes hores d'inactivitat al pati de la presó. L'Administració penitenciària justifica la manca de recursos destinats en aquest àmbit perquè el nombre de preses és reduït i, per tant, es més difícil de portar a terme, a més de tenir un cost més elevat.

És important comentar que els únics programes educatius i formatius que existeixen reforcen el paper tradicional de la dona en el seu rol domèstic. Bàsicament, s'organitzen tallers d'estètica, de perruqueria, d'arts plàstiques, de

6. Al Regne Unit, per exemple, els fills poden conviure amb la mare només fins als nou mesos en el cas de les presons tancades i fins al divuit mesos en el cas del règim obert.

cuina, de mecanografia, de manualitats... D'altra banda, el treball penitenciari remunerat és escàs i, generalment, subsidiari al dels homes.

Si la ressocialització significa ensenyar allò que no se sap, allò necessari per reintegrar-se a la societat, sembla irònic pensar que la dona presa no sap ser mare, esposa, mestressa de casa i que, precisament, això és el que necessita saber per reinserir-se a la societat (Dobash; Dobash i Gutteridge, 1986).

Aitrament, cal afegir que en tots els programen d'ensenyança que s'ofereixen a les presons de dones la participació femenina és sempre proporcionalment més elevada que la participació masculina, fins i tot en els programes universitaris, cosa que pot semblar paradoxal. De fet, l'únic àmbit de l'ensenyament en el que hi ha més participació masculina és el de la formació professional i ocupacional.

En quart lloc, s'ha d'explicitar que en els centres penitenciaris femenins no existeix cap tipus de classificació de les internes per edats o tipus de delictes. A diferència dels centres dels homes que estan separats en aquests dos casos. Una bona mostra són: la presó de la Trinitat per a presos joves, la Model per als adults i algunes presons d'alta seguretat pels presos considerats més "perillosos". En canvi, no existeix un centre de menors per a noies i les preses joves van directament a les presons de dones adultes, o sia que la població penitenciària femenina és més heterogènia que la masculina. Solament un tant per cent molt reduït de dones es consideren "perilloses", però tanmateix, les mesures de seguretat que s'apliquen per aquestes afecten indirectament a la resta de la població penitenciària.

En cinquè lloc, segons el mateix personal penitenciari, les presons de dones són més difícils de dirigir, atès que la tensió i el conflicte és major que en el cas de les presons d'homes. Contràriament a l'opinió general, la incidència de la violència a les presons de dones és molt més elevada que en la dels homes. Això queda reflectit en les estadístiques penitenciaris amb el major nombre d'expedients disciplinaris de les dones.

Es tracta d'una violència basada no en l'agressió física, sinó en la desobediència i en la falta de respecte al funcionariat penitenciari. Pràcticament, a les presons de dones no es troben objectes "perillosos", així com les temptatives d'evasió són gairebé nul·les. D'altra banda, es creen unes relacions molt complexes entre funcionàries i internes i la dinàmica del conflicte és fonamentalment verbal. Aquesta "violència verbal" és un dels mecanismes de defensa més habituals de la dona presa i el més utilitzat pels funcionaris en els expedients disciplinaris. Les possibles explicacions de tot plegat són diverses, entre les quals cal destacar-ne dues. Per un cantó, hi ha el tòpic que les dones suporten menys la vida disciplinària i institucional de la presó, vist que s'angoixen amb més facilitat que els homes enfront d'un règim dur, són més susceptibles i tenen un caràcter més irritable. Per l'altre, l'opinió de Dobash, Dobash i Gutteridge (1986), que de fet és la, és assenyada i seriosa, que constata que les pautes de comportament de les dones preses són, en general, menys tolerades per part del funcionariat que les dels homes.

En sisè lloc, diversos autors (Smart, Carlen, Worrall, etc.) opinen que existeix una concepció estereotipada de la dona com a persona "histèrica, emocional i conflictiva". Per aquest motiu, s'ha observat que, a les presons de dones, hi ha una elevada medicació,⁷ la qual cosa comporta que rebin un tractament psicoterapèutic. De manera que el nivell de prescripcions dels tranquil·litzants que es faciliten a les preses és major que en el cas dels homes. Això no és estrany si tenim en compte que, al llarg del temps, la pertorbació mental ha estat considerada com una de les causes més importants de la criminalitat femenina i, per tant, la medicació i l'internament psiquiàtric eren i són, en molts casos, pràctiques habituals en el camp penitenciari. Hem de dir que, a nivell de Catalunya i de l'Estat espanyol, la manca d'estudis empírics sobre la realitat penitenciària de les dones no ens permet obtenir dades concretes ni sobre aquest tema de la medicació ni d'altres.

Finalment, cal esmentar les grans dificultats de reinserció que té la dona presa quan ha acomplert la pena privativa de llibertat. Si la dona, generalment, està més discriminada en la societat que l'home, en aquest cas la seva situació s'aguditza. Primerament, disposa de pocs recursos econòmics. Segonament, els llaços familiars han quedat, en molts casos, desvinculats. Tercerament, comptarà amb problemes per trobar un habitatge i un lloc de treball si tenim en compte que durant l'estada a la presó no ha estat preparada per cap tipus de professionalització. Si afegim la situació de crisi econòmica, la situació s'agreuja molt més en tots els aspectes.

En conclusió, la pena privativa de llibertat, com tothom pot saber, comporta un seguit de privacions negatives per a l'ésser humà. Ara bé, aquestes privacions són molt més acusades en el cas de les presons de dones, per bé que aquestes pateixen una gran discriminació tant pel que fa als recursos econòmics que se li destinen com per l'organització dels mateixos recursos en la materialització de programes rehabilitadors (activitats o tallers de tipus formatiu i de lleure). Cal afegir a tot això, que els vincles familiars per a la dona estan més arrelats i, en conseqüència, la separació familiar és molt més traumàtica per a ella.

Women are not the same as men; Their
physiology is diferent: Their instincts
and many of their basic attitudes to life
are different: Their psychological needs
are different

ANN D. SMITH

7. Morris (1987) afegeix que la medicació i els tranquil·litzants que pren la dona presa l'ajuden, d'altra banda, a pal·liar el sofriment que pateix per la separació dels seus fills.

BIBLIOGRAFIA

BERISTAIN, A; CUESTA, J. [comp.] *Cárcel de mujeres*. San Sebastián: Instituto Vasco de Criminología, 1989.

BONAL, R. «Control judicial sobre las penadas» [Ponència presentada al *Forum sobre dones empresonades*, organitzat per l'Associació Catalana de Dones de Carreres Jurídiques, 28 març 1992, Barcelona], 1992.

BONAL, R; COSTA, J. *La població reclusa a Catalunya. Dades per a un treball social penitenciari*. Direcció general de Serveis Penitenciaris i de Rehabilitació, Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya, 1986.

CARLEN, P. *Women, crime and justice*. Filadèlfia: Open University Press, Milton Keynes, 1988.

CARLEN, P; WORRALL, A. *Gender, crime and justice*. Filadèlfia: Open University Press, Milton Keynes, 1987.

CENTRE D'ESTUDIS I FORMACIÓ, GENERALITAT DE CATALUNYA, DEPARTAMENT DE JUSTÍCIA, «Condicció femenina i justícia penal». *Papers d'Estudis i Formació*. [Barcelona], núm. 5 (gener 1990).

CONSELL D'EUROPA *Bulletin d'Information Pénitentiaire*. [Estrasburg], núm. 11 (1988).

DIRECCIÓ DE SERVEIS PENITENCIARIS I DE REHABILITACIÓ *Memòria del Departament de Justícia*. Generalitat de Catalunya, 1992.

DOBASH; DOBASH and GUTTERIDGE. *The imprisonment of Women*. Oxford: Basil Blackwell, 1986.

El País, 13-3-1994.

FABIAN, R. «La experiencia en la cárcel de mujeres de Wad-Ras». *Poder y libertad*, núm. 19 (1992).

HEIDENSOHN, F. *Women and Crime*. London: Macmillan, 1985.

GIMÉNEZ SALINAS, E; RIFA, A. *Introducció al Dret penitenciari. Teoria i pràctica*. Barcelona: Centre d'Estudis i formació, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 1992 (Justícia i Societat).

Justidata. [Centre d'Estudis Jurídics i formació Especialitzada, Generalitat de Catalunya, Barcelona], núm. 1 (juliol 1992).

MIRALLES, T. *El pensamiento criminológico II. Estado y control*. Barcelona: Homos sociologicus, Ediciones Península, 1983, capítols xv, xvi.

MORRIS, A. *Women. Crime and Criminal Justice*. Oxford: Basil Blackwell, 1987.

VENDRELL PI SUNYER. «La maternitat a les presons de dones». [Ponència presentada al *Fòrum sobre dones empresonades*, organitzat per l'Associació Catalana de Dones de Carreres Jurídiques, 28 març 1992, Barcelona], 1992.